

М. О. Барановський,

*Ніжинський державний
університет*

імені Миколи Гоголя

E-mail: Brnm@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ФУНКЦІЙ ТА СФЕРИ ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. В останні роки управлінцями високого рангу (міністрами, головами обласних державних адміністрацій) дуже багато говориться про виключну роль агропромислового комплексу в економічному розвитку України та її регіонів, про перспективи перетворення нашої держави у світового лідера за виробництвом та експортом аграрної продукції і продовольства. При цьому помітно менше уваги приділяється розвитку сільських територій та сільського соціуму і це за умови, що у багатьох регіонах країни їх деградація набуває незворотних масштабів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різним аспектам вивчення сільських територій присвячена значна кількість наукових праць насамперед фахівців з аграрної економіки, меншою мірою суспільних географів. У цьому контексті варто відзначити наукові здобутки О. Бородіної, О.Павлова, І. Прокопи, В. Юрчишина та ін., у дослідженнях яких викладено теоретико-методологічні засади становлення сільського розвитку в Україні, обґрунтовано доцільність переходу до політики селяноцентризму, як ключової концепції реформування аграрної сфери та сільських територій у сучасних умовах. Попри те, що багато аспектів розвитку сільських територій знайшли відображення у чисельних наукових працях, окремі проблеми залишаються маловивченими. Йдеться насамперед про трансформаційні процеси, які відбуваються на селі у пострадянський період розвитку України. Деякі аспекти зазначеної проблематики, зокрема галузеві та територіальні зміни в аграрній сфері, у системах розселення, викладені у кількох дослідженнях автора даної статті.

Формулювання цілей статті. Головним завданням даного дослідження є аналіз особливостей трансформації функцій сільських

територій та сфери зайнятості сільського населення в Україні.

Виклад основного матеріалу. Сільські території є складним, комплексним територіальним утворенням, яке виконує декілька важливих функцій. Головними з-поміж них є виробнича (аграрна), відтворювальна, поселенська, рекреаційна тощо. Немає сумніву у тому, що в останні роки у сільських регіонах відбуваються різновекторні процеси, однією із форм прояву яких є зміна їх функцій. Можна виокремити кілька причин, які виступають каталізатором трансформації функцій сільських територій. По-перше, запровадження ринкових механізмів господарювання в аграрній сфері, які зумовлюють скорочення зайнятості населення у сільському господарстві; по-друге, суттєве згортання асортименту аграрної продукції, яка вирощується у господарствах, особливо на орендованих землях потужних агрохолдингів; по-третє, зміна концептуальних засад аграрної політики, усвідомлення необхідності комплексного розвитку сільських територій як одного із напрямків порятунку села.

При аналізі трансформацій функцій сільських територій постає закономірне запитання про індикатори та показники, які дозволять їх відстежити. На жаль, існуюча статистична звітність, особливо на рівні адміністративних районів, не дає можливості здійснити повноцінне дослідження. За таких умов, відносно адекватними індикаторами для оцінки зміни функцій сільських територій можна вважати душеві показники виробництва сільськогосподарської продукції та структуру зайнятості сільського населення.

Загальна динаміка виробництва сільськогосподарської продукції навіть в останні 10 років характеризується певною строкатістю. Вдалі для аграрного сектора періоди (2008, 2011 рр.) чергуються із тими, коли виробництво сільськогосподарської продукції скорочувалося (2007, 2009 рр.). У регіональному аспекті простежується зростання концентрації виробництва аграрної продукції у тих регіонах, які мають кращі природні та соціально-економічні передумови для її виробництва. Найбільш яскраво існуючі

диспропорції у виробництві сільськогосподарської продукції проявляються на рівні низових адміністративних районів. Стала негативна динаміка душових показників аграрного виробництва може слугувати частковим підтвердженням того, що на даних територіях відбувається суттєве послаблення виробничої (аграрної) функції.

Аналіз динаміки показників виробництва сільськогосподарської продукції на одну особу упродовж 2003-2009 рр. показав, що в Україні налічується 58 адміністративних районів, у яких мало місце скорочення виробництва аграрної продукції навіть у поточних цінах. Найбільше таких районів у Житомирській (10), Закарпатській (9), Рівненській (7), Волинській (6), Львівській (5), Чернівецькій та Київській (по 4) областях. Практично в усіх областях скорочення виробництва сільськогосподарської продукції відбувається у тих районах, де склалися гірші природні передумови для розвитку аграрного виробництва (північні регіони Волинської, Рівненської та Житомирської областей, передгірні та гірські райони Закарпаття та Львівщини).

Структура зайнятості населення в пострадянський період розвитку України також зазнала помітних змін. Головний вектор таких змін направлений у бік зростання частки населення, яке працює у сфері послуг за рахунок скорочення зайнятих у промисловості та сільському господарстві. Це сталося не внаслідок впровадження нових технологій на підприємствах реального сектора економіки, а за рахунок припинення чи скорочення їх виробничої діяльності. У сільській місцевості ситуація дещо інша. Скорочення кількості зайнятих у колишніх колективних господарствах після їх ліквідації компенсувалося фактичною самозайнятістю населення в особистих селянських, рідше фермерських господарствах. За діючими нормами статистичної звітності, до зайнятих у сільському господарстві відносять не лише осіб, які реально працюють у колективних, орендних аграрних підприємствах чи агрохолдингах, а й осіб працездатного віку, які займаються індивідуальною трудовою діяльністю в особистих селянських

господарствах. Навіть з урахуванням цього в Україні простежується стала динаміка скорочення кількості населення, зайнятого в аграрному виробництві. На рівні окремих областей та районів масштаби скорочення є досить суттєвими. Наприклад у Чернігівській області частка працюючих у сільському господарстві скоротилася упродовж 2003-2009 рр. з 64,7 до 24,4%, у т.ч. у Новгород-Сіверському районі – з 67,4 до 16,8%, у Сосницькому – з 69,4 до 14,2%. Таке скорочення зайнятих у сільському господарстві є ще одним підтвердженням поступового послаблення виробничої функції села.

Трансформація функцій сільських територій проходить неоднаково у різних типах адміністративних районів. Йдеться насамперед про три відмінні між собою за особливостями географічного положення та рівнем соціально-економічного розвитку сільських районів – приміських, напівпериферійних і периферійних. Найбільші контрасти склалися між першим і третім типами, на характеристиці яких варто зупинитися більш детально.

У першому типі районів, до яких відносяться сільські території навколо столиці (Броварський, Бориспільський, Києво-Святошинський) та великих міст (Овідеопольський, Пустомитівський, Харківський), зміни функцій носять найбільш прогресивний характер. Головний тренд змін полягає у скороченні значущості традиційної, виробничої (аграрної) функції за рахунок зростання ваги інших, менш властивих селу функцій – рекреаційної, відтворювальної тощо. У цьому типі районів має місце суттєва трансформація форм і видів землекористування. Усе більша кількість земель виводиться із сільськогосподарського обігу для потреб житлового та інфраструктурного будівництва, формування центрів розваг і відпочинку, логістичних складів, супермаркетів, котеджних містечок, дач тощо. Наприклад у Києво-Святошинському районі посівні площі упродовж 1989-2012 рр. скоротилися на 43,5%, у Вишгородському – на 63,0%. Частково це можна пояснити економічними проблемами аграрного сектора у 90-х роках ХХ ст. Однак скорочення посівних площ триває і тепер. За 2002-2012 рр.

посівні площі у Києво-Святошинському районі скоротилися на 29,7%, у Вишгородському – на 41,4%. Наведені вище дані свідчать про те, що сільське господарство як вид економічної діяльності й основний землекористувач поступово витісняється із цих районів. Варто зауважити, що йдеться насамперед про найближче оточення великих міст, особливо столиці. На більш значній відстані аграрна сфера ще зберігає свої позиції і вирізняється високою продуктивністю та активним впровадженням сучасних інноваційних технологій. Свідченням зміни функцій сільських територій у приміських районах є не лише скорочення посівних площ, а й числа зайнятих в аграрній сфері. Приміські райони найбільш повно втягнуті у сферу впливу міських агломерацій, які сформувалися ще за радянських часів навколо великих міст. Наприклад у Вишгородському та Києво-Святошинському районах і до того невисока частка працюючих у сільському господарстві упродовж 2003-2009 рр. скоротилася майже на 60% (табл. 1).

Табл. 1. Частка зайнятих у сільському господарстві у Вишгородському та Києво-Святошинському районах Київської області, %

	2003	2004	2005	2006	2007	2009
Вишгородський	23,1	16,6	19,5	11,4	2,4	9,4
Києво-Святошинський	15,5	13,2	12,0	8,4	7,8	6,3

Дещо по-іншому проходить трансформація функцій сільських територій у периферійних районах. Складна демографічна, економічна та соціальна ситуація, яка склалася у них, а головне загальний тренд їх розвитку дає підстави науковцям, управлінцям та журналістам називати такі райони “найбільш дешевими будинками престарілих”, “архаїчним і неефективним типом соціальної організації сільського соціуму”, “хоспісами, де вже немає життя, де доживають свого віку глибокі пенсіонери та маргіналізовані особи”, “непрофільними активами та зайвими витратами для сучасних агрохолдингів”. Водночас сільська периферія також неоднорідна. Наведені

вище означення стосуються головно територій, де процеси деградації аграрного сектора тісно корелюють із депопуляцією населення та знелюдненням сільських поселень. Прикладом таких територій є північні райони Чернігівської та Сумської, окремі райони Полтавської, Харківської та Кіровоградської областей.

Сучасні особливості розвитку сільських периферійних територій визначаються насамперед природними передумовами для аграрного виробництва. Наприклад у Чернігівській області до складу периферійних можуть бути віднесені як північні (Семенівський, Новгород-Сіверський), так і південні чи південно-східні (Прилуцький, Варвинський, Срібнянський) райони. Вони мають подібну, загалом складну демографічну ситуацію, проте різко відрізняються між собою за показниками розвитку сільськогосподарського виробництва. Душові показники виробництва аграрної продукції різняться між ними у десятки разів, а першопричиною є відмінності у якості ґрунтового покриву. Якщо у північних районах області домінують домогосподарства, які ведуть фактично натуральне господарство, то у південних землі майже повсюдно перебувають в оренді потужних агрохолдингів, що забезпечує сільським мешканцям цих районів помітно вищі прибутки у вигляді орендної плати за паї. Відтак говорити про радикальну трансформацію аграрної функції у сільських периферійних районах передчасно. Навпаки, саме у цих районах вона збереглася найповніше, оскільки через несприятливе соціальне середовище інші види діяльності тут практично не розвиваються.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Аналіз показників розвитку аграрного виробництва і зайнятості населення свідчить про те, що у сільських районах відбувається поступова трансформації функцій останніх. Головна направленість трансформації – скорочення значущості традиційної виробничої (аграрної) функції при зростанні інших, менш вагомих у попередні роки функцій (соціальної, рекреаційної). Водночас регіональні особливості зазначених процесів є дуже суттєвими, особливо разючі

відмінності простежуються між приміськими та периферійними районами. Пошук найбільш оптимальних варіантів поєднання функцій у різних типах сільських районів залишається перспективним науковим завданням.

